

NAGY LEVENTE

**A ROMÁN REFORMÁCIÓ, MINT MAGYAR-ROMÁN KULTURÁLIS ÉS
IRODALMI TRANSZFERJELENSÉG A 16-17. SZÁZADBAN**

Akadémiai doktori értekezés tézisei

Budapest
2018

Tartalom

I.	A kitűzött kutatási feladat rövid összefoglalása.....	2
II.	Az elvégzett vizsgálatok, a feldolgozás módszerei, a források feltárása és felhasználása 2	
III.	Az új tudományos eredmények tételes összefoglalása.....	6
IV.	A doktori mű témaköréből készült saját publikációk jegyzéke.....	12

I. A kitűzött kutatási feladat rövid összefoglalása

Disszertációmban azt vizsgálom, hogy miként nyilvánult meg a reformáció az erdélyi románok között. A reformáció és a románok viszonyának értékelése a 20. század első felében két pólus között mozogott. A magyar irodalom- és egyháztörténészek az erdélyi fejedelmek és arisztokraták minden erőszaktól mentes, csupán a hitbuzgalomtól és a kegyességtől vezérelt civilizatorikus aktusát szerették volna látni a román reformációban (Jancsó Benedek, Révész Imre, Juhász István, Tamás Lajos, Gáldi László). Makkai László 1948-ban, a kárász életű szabad román-magyar kulturális párbeszéd hattyúdalként, megjelent könyvében (*Magyar-román közös múlt*) a 18-19. századi román nacionalizmus előfutáiraiként mutatta be a papokból, tanítókból, bánsági, fogarasi és Hunyad megyei kismemesekből álló szerény erdélyi román értelmiségi réteget, melyet megérintett a reformáció szele.

A román történészek és irodalomtörténészek (pl. Zenovie Pâclișeanu, Ștefan Meteș, Augustin Bunea, Nicolae Iorga) csupán a reformáció irodalmi és nyelvi hozadékait voltak hajlandók pozitívan értékelni. 1945 után, érthető okokból a reformáció kutatása úgy román, mint magyar részről visszaszorult. 1993-ban Budapesten az 1568. évi tordai országgyűlés emlékére szervezett *A felekezetek együttélése az Erdélyi Fejedelemségben* című nemzetközi konferencián a román reformáció legjelesebb román, magyar és nyugat-európai kutatói is felvonultak. A teljesség igénye nélkül, íme néhány reprezentatív név: Ernst Christopher Suttner, Christine Peters, Joseph Held, Jan van Goudoever, Binder Pál, Maria Crăciun, Sipos Gábor, Demény Lajos, Miskolczy Ambrus, Graeme Murdock, Heltai János, Gheorghe Gorun stb. Sajnos a kezdeti lendület magyar részről azóta megtorpant, pedig Romániában és Nyugat-Európában a román reformáció kutatása egyre nagyobb népszerűségnek örvend. A román kutatók új generációja (pl. Ana Dumitran, Gheorghe Gorun, Ovidiu Olar stb.) igyekszik szakítani a régi beidegződésekkel: nem beszélnek már erőszakos magyarosításról a reformáció kapcsán, hanem sokkal inkább egy olyan lehetőségről, mely az erdélyi román egyházat közelebb vitte a nyugat-európai kultúrához. Jelen disszertáció e megújuló kutatási hullámhoz szeretne csatlakozni.

II. Az elvégzett vizsgálatok, a feldolgozás módszerei, a források feltárása és felhasználása

Wolfgang Reinhard és Heinz Schilling munkásságának köszönhetően a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben a konfesszionalizáció felkapott terminus lett a nyugat-európai reformációkutatók között. Reinhard szerint az általuk alkalmazott paradigma két folyamatot ír le: egy egyháztörténetit és egy társadalomtörténetit. Az előbbit nevezte Reinhard

Konfessionsbildungnak (amit, Balázs Mihály javaslatát elfogadva, a felekezetépítés kifejezéssel magyaráthatunk legpontosabban), míg az utóbbit jobb, ha meghagyjuk eredeti formájában és magyarul is konfesszionalizációnak nevezzük. E folyamatnak Reinhard hét fázisát különböztette meg: 1. hitvallások megírása, a hittételek tisztázása és egységesítése céljából; 2. e hitvallások terjesztése (elsősorban oktatás) révén a saját felekezet megerősítése érdekében; 3. más felekezetek hitvallásai elleni propaganda (hitviták), a saját felekezeten belüli újítások megakadályozása (cenzúra); 4. a felekezet által elvárt normák elfogadása és interiorizálása az egyes hívek által; 5. a hívek fegyelmezése, a közösség tudatos összetartása érdekében; 6. az új felekezeti rítusok elfogadása; 7. a régi nyelvhasználat megváltozása, sajátos felekezeti nyelvhasználat kialakulása (pl. új névválasztásai szokások). E hét fázis leginkább a felekezetépítésnek feleltethető meg, míg a későbbiekben még ezekhez hozzáadott három mozzanat a konfesszionalizációnak: 8. az egyházszervezet kiépítése, a régi középkori struktúra megőrzésével, vagy annak helyettesítésével; 9. a belső egyházi élet ellenőrzése (pl. vizitációk), 10. az államhatalommal kialakított szimbiózis.

A felekezetépítéses-konfesszionalizációs paradigmát Reinhard és Schilling elsősorban azért alkották meg, hogy megpróbáljanak a marxista „vallásszociológiai redukcionizmus” (Schilling) és a Max Weber-i idealizálás mellett egy új értelmezési keretet (főként a Niklas Luhman-i rendszerelmélet alapján) adni annak a folyamatnak, mely révén a reformációnak köszönhetően Nyugat-Európában a homogén katolikus egyházi és vallási rendszer több felekezetűvé vált, és ezzel párhuzamosan, megtörtént a „vallás átpolitizálása” (*Politisierung des Kirchlichen*, Schilling) valamint az egyház állami monopolizálása is, mely az engedelmes, fegyelmezett, hivatalnok-szerű alattvalókból álló modern állam kialakulásához vezetett. A Reinhard és Schilling által javasolt új módszerrel és szókészlettel jól le lehetett írni Németország egyes tartományaiban, az egyház és a világi hatalom képviselőinek együttműködése révén végbement felekezeti egységesítés és a központi állami hatalom megerősödésének folyamatát. Gyorsan felmerült azonban az a kérdés is, hogy milyen mértékben alkalmazható a konfesszionalizmus paradigmája Európa más területein, a mi esetünkben Közép-Kelet Európában, és elsősorban természetesen az Erdélyi Fejedelemségben? Annak ellenére, hogy úgy a külföldi, mint a magyar kutatók is többször hangsúlyozták már azt, hogy Közép-Kelet Európa és azon belül is az Erdélyi Fejedelemség kiváló terep lenne a konfesszionalizációs paradigma tesztelésére, mégsem beszélhetünk átütő sikerekről ezen a téren. Még rosszabb a helyzet a román reformáció vonatkozásában, hisz azok a szerzők, akik a konfesszionalizáció paradigmájával próbálják meg leírni a kora újkori Erdély felekezeti, egyházi és vallási világát, a románok közti felekezetépítési kísérletekről szinte egyáltalán nem szólnak. Disszertációmban e hiány pótlására teszek kísérletet.

A román reformációról alap kutatások, forrásfeltárás és alapos forráskritika nélkül nem lehet érvényesen nyilatkozni. A disszertációmban hasznosított kiadatlan források közül az alábbiak a legfontosabbak.

Levéltári források

Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (Kolozsvár)

1. A Halicius-per anyaga 1674-1813
2. Lorántffy Zsuzsanna a fogarasi román iskola felállítását elrendelő oklevele: Fogaras, 1657. április 3.

Kolozsvári Nemzeti Levéltár (Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj)

1. Csulai György levele Kemény Jánoshoz: Gyulafehérvár, 1646. december 24., col. Kemény József, nr. 528.
2. Kirill Lukarisz levele Bethlen Gáborhoz: Konstantinápoly, 1629. június 25., Nr. fond. 594, col. pers. Kemény József, nr. 1108.

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár

1. Veér György Belényesről 1648. április 19-én Diószegi Vég Mihály, bihari esperesnek írt levelének melléklete, a Burdánfalvi Ábrahám bihari román esperes ügyében tartott vizitációról: E 190, Magyar Kamara lt., a Rákóczi család archívuma, 5107. sz., fol. 41r-v.
2. Boér István levele Lorántffy Zsuzsannának, Fogaras, 1657. június 28.: MNL-OL, E 190, 7248. sz., fol. 189r.
3. Barcsai Ákos Brankovics Száva vladika részére kiadott oklevele (Beszterce 1659. március 15.): P 1239, Apafi Mihály Gyűjtemény, 1. d., fol. 27r.
4. A román esperesek levele I. Apafi Mihálynak (Gyulafehérvár, 1662. március 12.): P 1239, Apafi Mihály Gyűjtemény, 1. d., fol. 27r.
5. I. Apafi Mihály Brankovics Száva kérésére megerősíti a Barcsai Ákos által a román papoknak adott privilégiumokat (Gyulafehérvár, 1663. szeptember 1.): P 1239, Apafi Mihály Gyűjtemény, 1. d., fol. 27v.
6. I. Apafi Mihály által Ioan Zoba számára kiadott nemesítő oklevél (Gyulafehérvár, 1664. május 20.) R 64, 1_0516.
7. Brankovics Száva levele Kun Istvánnak (Gyulafehérvár, 1671. július 17.): P 658, Teleki cs. lt., 5. cs., 1260. sz. fol. 233r.
8. A guberniumi bizottságok által a románok uniálási szándékáról készült jelentések (1699. január-február): F 46, Az Erdélyi Gubernium Levéltára, 1699/248, 250, 252, 599, 603. sz.
9. Nádudvari Péter levele Teleki Sándorhoz (Szászváros, 1711. november 3.): P 658, Teleki cs. lt., 8. cs.

Szebeni Nemzeti Levéltár (Arhivele Naționale, Direcția Județeană Sibiu)

1. Gáltövy Ferenc Fehér megyei alispán által 1570. március 31-én Száva püspök lámkeréki háza ügyében tartott tanú-meghallgatási jegyzőkönyv: Magistratul orașului și scaunului Sibiu, colecția de documente medievale, seria U. V. nr. 2089.
2. Száva, volt erdélyi román püspök, levele lámkeréki (Tordasi) Pálnak (Râmnicu-Vâlcea, 1570. október 9.): Magistratul orașului și scaunului Sibiu, colecția de documente medievale, seria U. V. nr. 2089.
3. II. Sándor havaselvi vajda levele a szebeni polgármesterhez, 1572. május 16.: Colecția de acte fasciculate, J. Stat Național, nr. 19a.
4. Mitrofan, coziai igumen levele a szebeni polgármesterhez, 1572. május-június: SzNLvt, Colecția de acte fasciculate, J. Stat Național, Nr. 20.

1572. március 22-én Gáltövy Balázs és Jármy Mihály által Kisenyeden tartott vizsgálat jegyzőkönyve Buzner Péter nevű jobbágy ügyében: Magistratul oraşului și scaunului Sibiu, colecția de documente medievale, seria U. V. nr. 814.

Kéziratok

Egyetemi Könyvtár (Budapest)

- Simion Ștefan Parteniust püspökké kinevező okirata (Gyulafehérvár, 1651. június 14.) Hevenesi-gyűjtemény, 69. kötet, fol. 27-28.
- Baranyi László Pál jezsuita conceptusa a katolikus unió állapotát felmérő guberniumi bizottságok munkálatairól (1699. január-február): Coll. Hev., 24, fol. 119-121.

Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (Biblioteca Academiei Române, Cluj-Napoca)

- Román kálvinista énekeskönyv, szerző, cím nélkül (1660. körül), ms. R 1813.
- VISKI János, *A Iuj szvent David Kráj si Prorokul o szutye si csincs dzecs de Soltari, kari au szkrisz ku menile Iuj Viski János, en Boldogfalva, 1697* (*A lui sfânt David crai și prorocul o sută cincizeci de Șoltari, cari au scris cu mânile lui Viski János, în Boldogfalva, 1697* [Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltári, melyek leíratattak Viski János keze által, Boldogfalván, 1697] ms. R 1502.
- ISTVÁNHÁZI István, *Soltarilje a Iuj szfunt David Kráj si Prorok szkrisze ku asutoria Iuj Dumnezou in Ruo de Mori. Anno Domini nostri Jesu Christi 1703 in kurtyá sinsztyityi supunyeszi Kendeffi Jánosojé gyelá Styéfán Istvánházi* (*Șoltarile a lui sfânt David crai și proroc, scrise cu ajutoriu lui Dumnezou în Râu de Mori, Anno Domini nostri Jesus Christi 1703 în curtea cinstiti jupânesi Kendeffi Janoșoie, de la Ștefán Istvánházi* [Szent Dávid király és próféta zsoltárai, melyek Isten segítségével leíratattak Malomvízen 1703-ban, Kendeffi Jánosné udvarában Istvánházi István által], ms. U 579.
- MIKE Sándor, *Erdélyi nemzetségek*, V. köt., ms. MS 22/V.

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára

- KERESZTÚRI Pál, *Csecsemő keresztény*, Gyulafehérvár, 1638, RMK 257. A könyvhöz kötött lapokon idősb Halics Mihály feljegyzései, és zsoltármásolatai, valamint ifjabb Michael Halicius jegyzetei és magyar versei.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára

- Kirill Lukarisz levele Bethlen Gábornak (Târgoviște, 1620. április 4.): ms. 4942a, fol. LIV/9.
- Bethlen Gábor levele Kirill Lukarisznak (Besztercebánya, 1620. augusztus 6.): ms. 4942a, fol. LIV/9/II.
- Abraham von Dohna naplójának másolata (1619-1622): ms. 4942a, fol. 12-105.

4. A fogarasi román papok és boérok ügyében tartott urbáriális összeírás (Fogaras, 1646. április 10): ms. 451, fol. 65-83.
5. DÉZSI Márton—PATAKI István, *Summája az Pósaaházi uram Syllabusára való Replicának*, 1686. k., Egyházi és bölcsészeti kéziratok ms. 16.

Román Tudományos Akadémia Könyvtára, Bukarest (Biblioteca Academiei Române, București)

1. *Spunerea legiei creștinești cu răspuns (A keresztény törvény feleletekkel való előadása)*, ms. 4818, fol. 42r-65v.

Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Debrecen)

1. Johann Heinrich ALSTED, *Catechismus religionis christianae*, Gyulafehérvár, 1639, RMK 556. A könyvhöz kötött lapokon Agyagfalvi Sándor Gergely Hátszegen 1642. augusztusában-novemberében másolt román kálvinista énekeskönyve.

III. Az új tudományos eredmények tételes összefoglalása

1. A forrásfeltárás során elért eredmények:

1.1. Eddig egyáltalán nem ismert források:

- 1.1.1. 1572. március 22-én Gáltövy Balázs és Jármly Mihály által Kisenyeden tartott vizsgálat jegyzőkönyve Buzner Péter nevű jobbágy ügyében. A forrás révén új adatokat tártam fel az 1582-ben megjelent Szászvárosi Ószövetség (Palia) egyik fordítójáról Ștefan Herce-ről.
- 1.1.2. Gáltövy Ferenc Fehér megyei alispán által 1570. március 31-én Száva püspök lámkeréki háza ügyében tartott tanú-meghallgatási jegyzőkönyv; Száva, volt erdélyi román püspök, levele lámkeréki (Tordasi) Pálnak (Râmnicu-Vâlcea, 1570. október 9.); II. Sándor havaselvi vajda leve a szebeni polgármesterhez, 1572. május 16.; Mitrofan coziai igumen levele a szebeni polgármesterhez 1572. május-június. A négy rendkívül fontos forrás segít tisztázni néhány eddigi félreértést, és egyúttal arra is bizonyítékot szolgáltat, hogy a 16. század hetvenes éveiben a reformáció már valóban ért el sikereket az erdélyi románok körében. A dokumentumok alapján kiderül, hogy az erdélyi románok püspökét, Szávát 1570-ben nem erőszakkal fosztották meg lámkeréki házából, hanem a vladika önként távozott a faluból. Száva házát később az új román pap, Tordasi Pál kapta meg. Száva Tordasinak írt levele igazolja, hogy Tordasi Pál valóban megkezdte a román egyház kálvinista szellemben történő átalakítását, olyannyira, hogy a lámkeréki román templomból eltávolíttatta az ikonokat és a keszkenőket.
- 1.1.3. Kirill Lukarisz levele Bethlen Gáborhoz: Târgoviște, 1620. április 4.; Konstantinápoly, 1629. június 25.; Bethlen Gábor levele Lukariszhoz: Besztercebánya, 1620. augusztus 6. E levelek révén sikerült megerősítenem azt a

hipotézisemet, hogy, a nemzetközi szakirodalomban nagy karriert befutott, Bethlen Gábornak írt Lukarisz-leveél (Konstantinápoly, 1629. szeptember 2.) egyes részeit Kemény József átírta.

- 1.1.4. Csulai György levele Kemény Jánoshoz: Gyulafehérvár, 1646. december 24. A levél perdöntő bizonyítékként igazolja azt, hogy a gyulafehérvári román Újszövetség (1648) Silvestru igumen által fordított szövegét Csulai György korrigálta és rendezte sajtó alá a marosilyei János pappal együtt. Ugyancsak Csulai írta az Újszövetség könyvei előtt található terjedelmes magyarázó előszavakat is.
- 1.1.5. Veér György Belényesről 1648. április 19-én Diószegi Vég Mihály, bihari esperesnek írt levelének melléklete, a Burdánfalvi Ábrahám bihari román esperes ügyében tartott vizitációról. Rendkívül értékes forrás, mivel a vladikáknak a kinevezésükkör adott fejedelmi kondíciók ugyan előírták, hogy rendszeres vizitációkat kell tartaniuk, mégsem került elő eddig, e beszámolón kívül, egyetlen más dokumentum sem ezekről a vizitációkról. A tanúvallomásokot tartalmazó jegyzőkönyv fontos forrás annak a tételnek az igazolására, hogy nem koncepciók eljárások keretében üldözték a román vladikákat az erdélyi kálvinista hatóságok, hanem az erdélyi központi hatalom fellépései és intézkedései a társadalmi fegyelmzés érdekében történtek az erkölcsi normák, és az egyházi szabályok ellen vétő papok és vladikák esetében.
- 1.1.6. A fogarasi román papok és boérok ügyében tartott urbáriális összeírás (Fogaras, 1646. április 10); névtelen jelentés a fogarasi román papok helyzetéről, 1662. körül. A 17. századi fogarasi urbáriumok nagy részét David Prodan kiadta, ez az összeírás viszont hiányzik Prodan forráskiadványából. Azért különösen fontosak ezek az összeírások, mert vizitáció-szerű feljegyzések kizárólag ezekben maradtak fenn. Az urbáriumokból fontos információkat szerezhetünk a román papok társadalmi státusáról (boér, vagy jobbágy státusban vannak, milyen birtokaik és ingóságai vannak stb.) és műveltségbeli állapotáról (tudnak-e írni, olvasni, ismerik-e a legfontosabb keresztény szövegeket: a Tízparancsolatot, Hiszekegyet stb.)
- 1.1.7. Boér István levele Lorántffy Zsuzsannának, Fogaras, 1657. június 28.: MNL-OL, E 190, 7248. sz., fol. 189r. Új, eddig ismeretlen adatok a fogarasi román iskola felállításáról.
- 1.1.8. Brankovics Száva levele Kun Istvánnak (Gyulafehérvár, 1671. július 17.) Azért fontos forrás, mert azt bizonyítja, hogy a román vladika még az erdélyi magyar nemesekkel szemben is fellépett papjai védelmében, és megpróbálta azokat kivonni a nemesi igazságszolgáltatás alól.

1.2. *A román szakirodalomban említett, de a magyar szakirodalom nem ismert, kiadatlan források*

- 1.2.1. *Spunerea legiei creștinești cu răspuns (A keresztény törvény feleletekkel való előadása)*. Az 1640 körül keletkezett irat az első reakció a román ortodoxia részéről a kálvinista tanok terjedésére. Azért, hogy a kálvinista hamis tanítóknak az igazi keresztények meg tudjanak felelni a szerző nyolc részből álló művet írt: az első rész a kereszt tiszteletéről; a második a bójtról; a harmadik arról, hogy a papnak csak egy felesége legyen; a negyedik arról, hogy a vladika nőtlen legyen; az ötödik a pravoszláv üdvözülésről; a hatodik a szentek tiszteletéről; a hetedik a halottak kultuszáról; a nyolcadik pedig a szentségekről szólt. Sajnos a megmaradt kézirat csak az első, a kereszttről szóló részt tartalmazza, de így is fontos forrás, mert jelzi, hogy a görögkeleti román klérus mennyit és mit értett meg a reformáció tanaiból és azokra miként reagált.

- 1.2.2. A guberniumi bizottságok által a románok uniálási szándékáról készült jelentések (1699. január-február). Az ankétot, melynek során minden erdélyi románt meg kellett kérdezni arról, hogy meg akar-e maradni régi vallásában, vagy akar-e csatlakozni valamelyik bevett felekezethez, az erdélyi országgyűlés rendelte el. A válaszokból jól kirajzolódik a reformáció különböző fokú hatása a románság körében. Először is voltak valóban kálvinistának nevezhető román gyülekezetek (elsősorban Hátszegen és Kolozs vármegyében), másodsorban voltak olyanok, melyek a katolikus unióhoz hasonlóan fogták fel a kálvinizmussal való kapcsolatukat. Ez abban állt, hogy a vladika elfogadta a magyar kálvinista szuperintendens joghatóságát, de ez valójában formális jogi aktus volt csupán. Nagyjából azt jelentette, mint a görög katolikus románok esetében, a pápa elsőbbségének az elfogadása. A kálvinista szuperintendes joghatósága alá helyezett vladika által vezetett erdélyi román egyház vallásában (szertartások, hitbéli kérdések) semmi háborgatást nem szenvedett.
- 1.3.A *magyar szakirodalomban is ismert, de kiadatlan források*
- 1.3.1. Román kálvinista énekeskönyvek (Agyagfalvi Sándor Gergely, bánsági névtelen, idősb. Halics Mihály, Viski János, Istvánházy István). Az énekeskönyvek tüzetes elemzése révén sikerült azonosítani 102 román ének magyar kálvinista forrását. Filológiai érvekkel azt is sikerült bizonyítani, hogy a fordító sok esetben nem a magyar, hanem az eredeti latin szöveget használta forrásként. A szövegekben vannak olyan jellegzetességek, melyek arra engednek következtetni, hogy a másolót munkája közben befolyásolta az oralitás is. Lehet, hogy bizonyos énekeket a másoló a szóbeli hagyományból is ismert. Ha ez így van, akkor ez azt jelenti, hogy valóban léteztek román kálvinista gyülekezetek, melyek használták is ezeket az énekeskönyveket, mégpedig olyan nagy mértékben, hogy, ha nem is gyülekezet összes tagja, de legalább a pap, vagy a kántor sok éneket kívülről is megtanult. Gáldi László ezeknek a román énekeknek a legfőbb erényét a jól énekelhetőségükben látta. Kérdés, hogy mindez mégis hogyan történhetett, hisz a román énekeskönyvek egyáltalán nem tartalmaztak kottákat. A disszertáció során jómagam amellet érveltem, hogy a román énekeskönyveket a magyar énekeskönyvekkel együtt használták, és a magyar énekeskönyvből sajátították el a dallamot. Minden bizonnyal a pap és a kántor (deák) használták közvetlenül az énekeskönyveket, a hívek meg utánuk énekeltek. Az énekeskönyveket románul és latinul is tudó magyar értelmiségiek és prédikátorok állították össze, és minden bizonnyal ők is fordították azokat románra. Ennek az lehetett az oka, hogy kétnyelvű (Hátszeg, Karánsebes környéke) gyülekezetekben szolgáltak, ahol a román hívek már nem tudtak jól magyarul. Nem magyarosítás folyt tehát a reformáció leple alatt, hanem épp fordított folyamat: a magyar papok alkalmazkodtak a román nyelvű hívekhez. Az énekeskönyvek mindenesetre azt jelzik, hogy a 17. század közepétől már biztosan léteztek olyan román gyülekezetek, ahol teljeséggel református módon tartották az istentiszteleteket román nyelven, nagy valószínűséggel románul is tudó magyar prédikátorok.
- 1.3.2. Idősb Halics Mihály feljegyzései, és zsolttármásolatai, valamint ifjabb Michael Halicius jegyzetei és magyar versei, a Halicius-per anyaga. A Halics-család a legjelentősebb 17. századi román kálvinista értelmiségi család volt. Dolgozatomban nem csak a család nagyon értékes könyvtáráról igyekeztem összegyűjteni újabb adatokat, hanem feltártam és elemeztem, valamint a disszertációm függelékeként, átírtam, az ifjabb Halicius által, 1662-1663 között írt negyvenhét, eddig kiadatlan magyar verset is.

2. Román kálvinista és nem kálvinista szövegek forrásainak azonosítása

Az eddig ismert forrásokon kívül az alábbi román szövegek esetében sikerült újabb forrásokat azonosítani:

- 2.1. Sikerült bizonyítani, hogy az 1551-1553 között Szebenben megjelent szláv-román evangéliumtöredék román fordítója Pesti Gábor *Új Testamentumát* (Bécs, 1536) is forrásként használta.
- 2.2. Az első román katekizmusnak (*Întrebarea creștinească*, Brassó, 1560) Valentin Wagner 1544-ben szintén Brassóban megjelentetett görög nyelvű katekizmusa is forrásként szolgált.
- 2.3. Sikerült bizonyítani azt, hogy az első román kálvinista prédikációskötetben és agendában (*Tâlcuț evangheliilor, Molitvenic*, 1568) megtalálható Melius Juhász Péter egyik prédikációjának fordítása mellett Heltai Gáspár katekizmusának (*Catechismus minor, avagy a keresztyéni tudománnak rövideden való summája*, Kolozsvár, 1550) néhány imádsága is.
- 2.4. Az énekeskönyvek elemzése kapcsán, olyan adatokra bukkantam, melyek egy eddig ismeretlen 16. századi magyar kálvinista énekeskönyv létét igazolják. Az énekeskönyvekben szereplő imádságok esetében is sikerült azonosítani néhány új forrást.
- 2.5. A gyulafehérvári román Újszövetség (1648) esetében filológiai adatokkal érveltem amellet, hogy a *Biblia ad vetustissima exemplaria* (Velece, 1587) mellett a fordítók fő forrásként a Bèze-Tremellius-Junius-féle Újszövetség-kiadást (*Jesu Christi Domini Nostri Novum Testamentum graecae et latine Theodoro Beze interprete*, Genf, 1580), valamint kontroll-szöveggként a Vizsolyi Bibliát használták.
- 2.6. Ioan Zoba *Sicriul de aur* (1683) halotti prédikációkat tartalmazó kötetéről eddig az volt a vélemény, hogy az önálló munka. Disszertációmban azonban sikerült néhány prédikáció esetében pontosan azonosítani a forrást: Selyei Balog István *Temető kert* (Várad, 1655.); Szathmári Baka Péter, *Izrael Istennek igaz tiszteleti mellett buzgó Illyes prófétának elragadtatása* (Szeben, 1666.)

3. A kiadott forrásokról született eddigi értelmezések és félre-értelmezések revíziója

3.1. Dolgozatomban néhány forrás megtévesztő, vagy egyenesen meghamisító értelmezését is igyekeztem korrigálni. Ilyen például a kolozsvári Akadémiai Könyvtár volt kutató könyvtárosának, Titus Furdui-nak az elmélete, aki Háportoni Forró Miklósról, az első kálvinista román prédikációskötet és agenda (*Tâlcuț evangheliilor*, 1568) mecénásáról azt állította, hogy ő valójában egy bizonyos Nicolae Forș (azaz román) volt, aki „miután ki tudja milyen körülmények között kálvinistává lett szolidaritást vállalt Coresivel az evangéliummagyarzatok megjelentetése ügyében.” Kettejük együttműködéséről azonban tudomást szerzett a hatóság, és ahelyett, hogy 1564-ben a *Tâlcuț* szövegét a nyomdába küldték volna, Forró Miklóst „a hatóság” áruulás vádjával letartóztatta, majd Brassó főterén, az erőszakkal összeterezt sokaság okulására, lefejeztette. Dolgozatomban bebizonyítottam, hogy Forró Miklóst összeesküvés vádjával valóban letartóztatta János Zsigmond kétszer is, de lefejezésről szó sem volt. Sőt a prédikációskötet kiadását épp azért tudta támogatni, mert 1568-ban végleg kiszabadult a börtönből.

3.2. Ioan-Aurel Pop szerint, Báthory István 1574. június 6-án kelt oklevelében, melyben Eftimie helyére Kristófot nevezte ki a románok püspökének, szereplő *romana religio* kifejezés a román *legea română*, vagy *legea românească* (román vallás, román hit) latin visszaadása. Azaz az erdélyi románok a 16. század végén a saját pravoszláv vallásukat „román vallásnak” nevezték, ahogyan a magyarok a kálvinizmust „magyar vallásnak”, a szászok a lutheranizmust meg „szász vallásnak.” Dolgozatomban arra hívtam fel a figyelmet, hogy egyetlen korabeli forrásban sem nevezik a kálvinizmust „magyar vallásnak”, a lutheranizmust, pedig „szász vallásnak” ahogy a *legea românească* (román vallás) szó szerkezetet sem használta még senki a 16. században. A *religio romana* kifejezés nem a románok vallását jelölte (*legea românească*) hanem azt, amit a korban jelölnie kellett: a római (katolikus) vallást. Egész egyszerűen arról van szó, hogy Báthory István Kristóf esperest nemcsak a görög, hanem a római rítust gyakorló románok püspökévé is kinevezte. A 16. század végén, ugyanis, ha nem is nagy számban, de Hátszeg, Karánsebes és Lugos környékén számos katolikus román család élt.

3.3. Ioan-Aurel Pophoz hasonló szellemben érvelt Krista Zach is, aki a konfesszionalizációs modell felől értelmezte a román reformációt. Zach az erdélyi felekezetedés legfontosabb jellegzetességét abban látta, hogy az nem állam-, hanem csoport-konfesszionalizáció volt (*Gruppenkonfessionalisierung*). Azaz a különböző felekezetek kialakulása és megerősödése együtt járt a különböző társadalmi csoportok „nemzeti” identitásának a megerősödésével. Zach noha teljesen más értelmezési keretből indul ki, mint Ioan-Aurel Pop, mégis ugyanarra az eredményre jut, és azt állítja, hogy a kálvinizmus volt a magyar vallás, a lutheranizmus a szász vallás, míg a keleti ortodoxia a román vallás. Ezért, Zach szerint, a felekezetváltás sok esetben nyelvváltással is együtt járt. Az igaz, hogy ez a csoport-konfesszionalizációs modell a szászok esetében működőképesnek bizonyult, hisz ott terület, etnikum, felekezet, nyelv és társadalmi csoport (*natio*) szinte teljes mértékben egybeesett. Emellett Heltai Gáspár és Dávid Ferenc, valamint a kolozsvári szászok esetével könnyen lehetett bizonyítani azt a tételt, hogy a felekezetváltás nyelvváltás is volt egyben, hisz ők miután kálvinistákká, majd később unitáriusokká lettek, a szász nyelv helyett a magyart kezdték használni. E modell azonban csak a felületes vizsgálónak tűnik meggyőzőnek és tetszetősnek. Mert túl azon, hogy kísértetiesen emlékeztet egyes román kutatók azon anakronisztikus nézetére, mely szerint a románokat azért akarták az erdélyi fejedelmek áttéríteni a kálvinizmusra, hogy ezáltal elmagyarosítsák őket (lásd felekezetváltás = nyelvváltás) Krista Zach és az őt követő Harm Kuelting érvelésében is 19. századi sztereotípiák köszönnek vissza.

A fentiekben csak néhány olyan példát hoztam, melyek esetében erősen megkérdőjelezhetők az eddigi értelmezések. Dolgozatomban még számos ilyen esetet mutatok be abból az alaptételből kiindulva, hogy a jól meghatározható nemzeti kultúrák között létezik egy köztes, több identitású kultúra is, mely egyszerre tartozhat két különböző letisztult nemzeti kultúrához. Nos, a román reformáció par excellence ilyen jelenség. Ennek a köztes irodalomnak és kultúrának a történetét nem lehet egyik nemzeti kultúra, vagy irodalom szemszögéből sem jól megírni. Épp ezért a román reformáció a 16-17. századi magyar irodalom román részének a története. Persze ez fordítva is igaz: a román reformáció a 16-17. századi román irodalom magyar részének a története. A román reformáció jó néhány szövegét (énekeskönyvek, zsoltárok, katekizmusok) olyan magyar szerzők írták (Viski János, Agyagfalvi Sándor Gergely, Fogarasi István), akik megtanultak románul. Ezek az irodalmi művek és kulturális jelenségek a kultúrák közti átjárhatóság szükségességére biztatnak. A 19-20. században és némiképp még napjainkban is a köztes kulturális jelenségeket a nemzeti kultúrák, melyek mindig a homogenizációra, az egységre törekednek, mostohán kezelték. A

köztes kulturális jelenségek irányába tehát mind magyar mind román oldalról vagy az elhallgatás, vagy a közöny, vagy egyenesen az ellenséges visszautasítás volt a bevett magatartás. Most azonban pozitív kezdeményezéseknek lehetünk tanúi, mind Romániában, mind Nyugat-Európában. Remélni lehet azt is, hogy ebből a magyar tudományosság sem fog kimaradni. Ennek bizonyítéka szeretne lenni jelen disszertáció is, melynek végső következtetései az alábbiak.

4. Végső következtetések

- 4.1. János Zsigmond törekvéseit leszámítva az erdélyi központi hatalom nem törekedett arra, hogy önálló román kálvinista egyházat hozzon létre. Pedig a 16. század végére minden készen állt arra, hogy a reformáció a románok körében is sikereket érjen el. A reformátorok által oly kedvelt szövegeket (káté, evangéliumok, zsoltárok, énekeskönyvek) immár románul is lehetett olvasni. Volt erőteljes kálvinista szellemiséget sugalló prédikációskötet. Volt protestáns szellemű agenda is, melyben először írták le románul a hívek hétköznapi életét is nagymértékben befolyásoló egyházi szertartások (keresztelés, esküvő, temetés, úrvacsora) rendjét. Sőt, volt román reformált püspökség is, melynek első püspökeit név szerint is ismerjük, és akiknek tevékenységéről maradtak is fenn adatok. Ennek ellenére mégsem tudott megerősödni a román kálvinista egyházszervezet Erdélyben. Helyette a 17. század folyamán egy jellegzetesen hibrid (transzkulturális) román egyházszerkezet alakult ki. Egyrészt, voltak a román kálvinista gyülekezetek, melyek nem önálló román püspökségben, hanem a magyar püspökök fennhatósága alatt működtek. Másrészt, ezzel párhuzamosan működött tovább az erdélyi görögkeleti egyház is, melynek feje, a vladika, szintén elfogadta a kálvinista püspök fennhatóságát. Mint már említettem azzal, hogy a vladika elfogadta a magyar kálvinista szuperintendens joghatóságát a román gyülekezetek valójában csupán de jure egyesültek a református egyházzal, de facto azonban megtartották görögkeleti szokásaikat és szertartásaikat.
- 4.2. Mivel az 1568. évi tordai országgyűlésen hozott végzés a prédikátorokat felszabadította a dogmatikai felügyelet alól, azaz a püspököknek megtiltotta, hogy dogmatikai kérdésekben beleszóljanak a prédikátorok dolgaiba (ergo a prédikátor szinte bármit mondhatott a szószékről), ezért a román reformáció nem felekezeti, hanem pusztán filológiai kérdés volt. Ez azt jelentette, hogy az üdvösséghez szükséges szövegeket románra kell fordítani, és románul kell hirdetni az ígét a *fides ex auditu* elve szerint. Avagy megfordítva: ha olyan szöveget hallgatnak a hívek, amit nem értenek hitetlenek maradnak. Ezért a legfontosabb román vallási szövegek a 16-17. században az erdélyi magyar főurak és fejedelmek anyagi támogatásával jelentek meg.
- 4.3. Az irénizmus talaján álló Geleji Katona István is hasonló nézeteket vallott. Szerinte a fundamentáliák tekintetében a protestáns és a görögkeleti egyház semmiben sem különbözik egymástól. Az eltérések (a ceremónia, a szentképek tisztelete, a Szentlélek származásáról szóló tan) nem tartoznak a fundamentális hitágazatok közé, ezért az ortodox egyházzal való unió nem lehetetlen, hisz ők is Krisztus egyházához tartoznak, szemben a katolikusokkal, akik viszont az Antikrisztus egyházának a tagjai.
- 4.4. A fentiekből logikusan következik, hogy a román történészek és irodalomtörténészek mártírológikus koncepciója – a református magyar nemesek elnyomták a pravoszláv jogfosztott románokat, akiket sok esetben az erdélyi központi hatalom erőszakkal kényszerített a reformációra – nem állja meg a helyét. A románok vonatkozásában – annak ellenére, hogy a görögkeleti ortodoxia Erdélyben nem volt recepta religio – nem találni a vallásüldözés nyomait. A románok vallását-egyházát Erdélyben soha sem

tiltották be, nem kényszerítették őket arra, hogy áttérjenek valamely más bevett vallásra, habár ennek lehetőségét sem zárták ki.

- 4.5. A papi, esperesi és püspöki kinevezések alkalmával előírt kondíciók nem a kálvinista szuperintendensek „intoleráns doktrínái” (Ana Dumitran), hanem a társadalmi fegyelmezés eszközei voltak, és kiválóan megfeleltethetők a Reinhard-Schilling-féle konfesszionalizációs modellnek, valamint a Sebastian Kreiker által elemzett evangélikus Kirchenordnungen-eknek.
- 4.6. A kálvinista unió sikertelenségének legfőbb oka az volt, hogy a reformációt elfogadó román papok és hívek semmilyen előnyhöz sem jutottak az áttéréssel. Egy 1569. évi országgyűlési határozatot kivéve – mely szerint a reformációra áttért román papoknak minden házas ember köteles volt egy kalangya búzát adni – egyetlen olyan esetről sem tudunk, amikor a fejedelmek, vagy a földesurak megjutalmazták volna valakit, (például nemességet, vagy birtokot adományoztak volna neki stb.) legyen az román jobbágy, kenéz, pápa, esperes, vagy vladika, pusztán azért, mert az „uniálta magát” a kálvinistákkal. Mindebből következik, hogy azok a románok, akik elfogadták a reformációt, nem kényszerből vagy jutalomért cserébe, hanem lelkiismereti okokból tették azt. A bécsi udvar által felajánlott katolikus unió viszont társadalmi téren, az addigi állapotokhoz képest komoly előnyöket kínált az unitus a román papok számára, hisz anélkül, hogy azok külön nemesítésért folyamodtak volna nem csak személyükben, hanem tulajdonukban (parochiális telek) is menetesültek volna a jobbágylét, és a honorárium megadása alól. Ez lehetett a legfőbb oka annak, hogy a román kálvinizmus a 18. század közepére eltűnt: a román kálvinisták egy része elmagyarosodott; a másik része, pedig görög katolikussá lett.

IV. A doktori mű témaköréből készült saját publikációk jegyzéke

Könyv:

1. *Lehetséges küldetés? Hitek és tévhitek a román reformáció körül*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013 (ELTE BTK Román Tanszék, Europica Varietas).

Folyóiratban és gyűjteményes kötetben közölt tanulmányok

2. *Főúri és értelmiségi reformáció egy idegen példa alapján: az erdélyi román reformáció = Mezőváros, reformáció és irodalom (16-18. század)*, szerk. SZABÓ András, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2005, 113-123.
3. *„A vad oláh Halicius” magyar versei = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2005, 35-39.
4. *A gyulafehérvári román Újszövetség (1648) és Zsoltároskönyv (1651) = Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*, szerk. HELTAI János, Budapest, Argumentum Kiadó, 2009, 99-123 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei 3).
5. *Az erdélyi irénizmus és a román reformáció, avagy Bethlen Gábor esete Kirill Lukarisszal = Retrospectio. Tanulmányok a 60 éves Heltai János tiszteletére*, szerk.

- KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2010, 292-304.
6. *Szenci Molnár-zsoltárok román kontextusban*, = *Zsoltár a magyar irodalomban*, szerk. PETRŐCZI Éva-SZABÓ András, Budapest, KRE-L'Harmattan, 2011, 213-225 (Károli Könyvek).
  7. *Az erdélyi magyar és román reformáció magyar, román és nyugat-európai szemmel = Gondolatok a hungarológiáról. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*, szerk. MONOK István, NYERGES Judit, SIPOS Gábor, Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2012, 41-69.
  8. *Tanársors a nagyenyedi kollégiumban. Nadányi János és Pápai Páriz Ferenc esete = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712-1769) korában*, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Károli Gáspár Református Egyetem-L'Harmattan, Budapest, 2012, 73-85 (Károli Könyvek).
  9. „*Aluvó oláhok ébresztése*”. *Melius Juhász Péter egyik prédikációjának román és ruszin fordítása*, *Studia Litteraria*, 52(2013/3-4), 67-79 (Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban).
  10. *La Dacie historique et la politique religieuse du prince Gábor Bethlen = 1900. Epocă și personaje*, red. de Ioan DERȘIDAN, Crenguța GÂNSCĂ, Florin CIOBAN, Ioan TREMPE, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2014, 40-48.
  11. *O predică a lui Péter Juhász Melius tradusă în română și rutenă. (Date noi despre sursele Cazaniei I a lui Coresi) = Limba română: diacronie și sincronie. Vol. 1: Gramatică. Fonetice și fonologie. Istoria limbii române, filologie* ed. Rodica ZAFIU, Adina DRAGOMIRESCU, Alexandru NICOLAE, București, Editura Universității din București, 2014, 279-287.
  12. *Les intellectuels iréniques de Transylvanie et la traduction de la Bible en roumain*, *Journal of Early Modern Christianity*, 2(2015/2), 241-255.
  13. *Rumänische Texte mit Lateinischen Buchstaben und Ungarischer Orthographie Geschrieben aus den XVI-XVIII Jahrhunderten*, *Anuarul Institutului de Istorie "G. Barițiu" series Historica*, 32(2015 supliment/1), 175-184.